

**Тіл білімінің жаңа
бағыттары. Қазіргі қазақ
тіліндегі синтаксистік
парадигмалар.**

Қарастырылатын мәселелер:

01

- Генеративті лингвистика;
- Әлеуметтік лингвистика;
- Психолінгвистика.

02

- Когнитивті лингвистика;
- Лингвомәдениеттану.

03

- Нейролингвистика;
- Паралингвистика;
- Этнолингвистика.

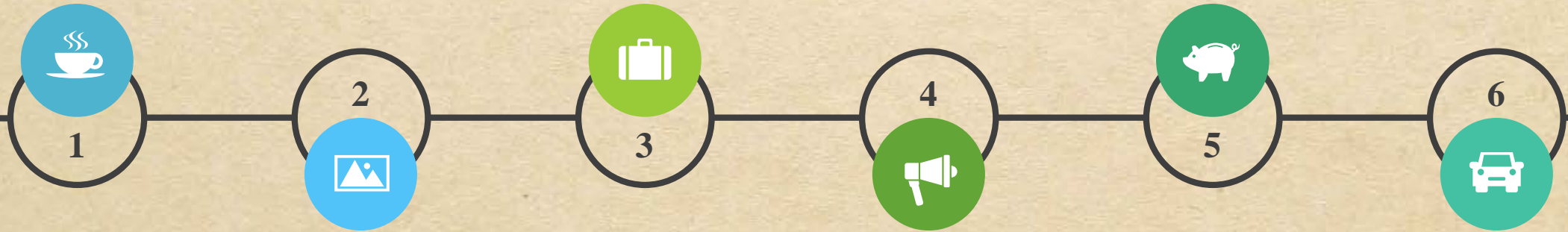
04

- Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік парадигмалар.
-

ГЕНЕРАТИВТІ ЛИНГВИСТИКА

Наум Хомскийдің (1928) қазіргі тіл білімінің дамуына әсерін асыра бағалау қиын. Хомскийдің лингвистикадағы революциясы туралы айтылуы кездейсоқ емес, Хомскийдің теориясы барлық гуманитарлық білім үшін маңыздылығын атап өтті.

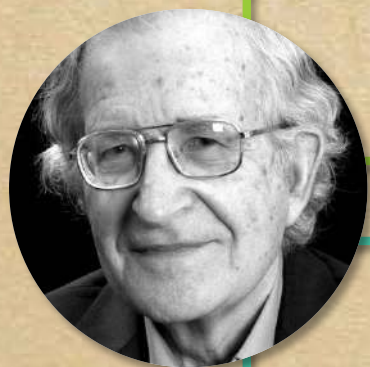
Ана тілін білуді адамзат ұрпақтан-ұрпаққа жеткізеді. Генеративті грамматика жауап іздейтін негізгі сұрақ: ана тілін білу неден тұрады, оны балалар неге тез сіңіреді және неге бұл ассимиляцияға әртүрлі тілдердің құрылымындағы айырмашылықтар кедергі келтірмейді. Генеративистер бұл қабілетті тілдік құзыреттілік деп атайды.

Генеративті лингвистика (лат. *Generativus* – туа біткен, генеративті), оны Н. Хомский жасаған, оны трансформациялық генеративті грамматика, Хомский лингвистикасы немесе жай генеративизм деп те атайды.

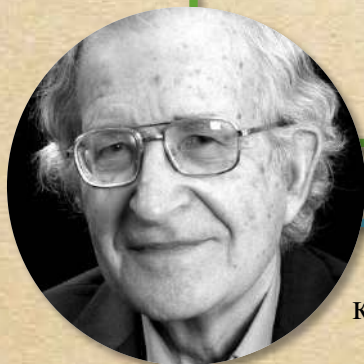
Бұл теорияның пайда болған жылы 1957 жыл – Н. Хомскийдің “Синтаксистік құрылымдар” кітабы жарық көрген жыл болып саналады. Орыс тілінде алғаш рет бұл жұмыс В. А. Звегинцевтің “Лингвистикадағы жаңа” жинағының екінші шығарылымында жарық көрді.

ГЕНЕРАТИВТІ ЛИНГВИСТИКА

Стандартты теория деп аталатын Н. Хомскийдің алғашқы еңбектерінде терең құрылым деп аталатын тұжырымның синтаксистік көрінісінің жеке деңгейлері ұсынылған.

Мұндай құрылымдар терең құрылымдарды құрайды. Компонент құрылымының ережесі әдетте келесідей болады: $A \rightarrow XYZ$, яғни A үш элементтен тұрады - X , Y және Z .

Адамның тілдік құзыретіне шексіз ұзақ, дұрыс сөйлемдердің шексіз санын өндіруді қамтамасыз ететін рекурсивті ережелердің белгілі бір саны енгізілген.

Адамның тілдік құзыретіне шексіз ұзақ, дұрыс сөйлемдердің шексіз санын өндіруді қамтамасыз ететін рекурсивті ережелердің белгілі бір саны енгізілген.

Компоненттер құрылымының ережелеріне сәйкес (қайта жазу ережелері), олардың саны, әрине, синтаксистік топтар мен сөйлемдердің шексіз санын шығаруға болады.

Терең құрылым көптеген трансформация ережелеріне ұшырайды, бұл беткі құрылымдардың құрылысына әкеледі.

ӘЛЕУМЕТТІК ЛИНГВИСТИКА

Әлеуметтік лингвистиканың объектісі – бұл белгілі бір әлеуметтік білімді құрайтын әр түрлі адамдардың-жасөспірімдер тобынан бастап бүкіл сыныпқа немесе үлкен әлеуметтік топқа дейін тілді қолдануы. Бұл адамдардың барлық айырмашылықтары ескеріледі: жасы, жынысы, кәсібі, тұрғылықты жері, қандай да бір бірлестіктерге жататындығы және т.б. Сонымен бірге, әлеуметтік лингвистер, әрине, тілдің қалай жұмыс істейтінін емес, оны нақты қарым-қатынастың әртүрлі жағдайларында әртүрлі адамдар қалай қолданатынын зерттейді.

Әлеуметтік лингвистика әдетте тіл мен оның өмір сүруінің әлеуметтік жағдайлары арасындағы байланысты зерттейтін тіл білімінің бөлімі ретінде анықталады. Бұл терминді бірінші болып Томас Ходсон (1871-1953) 1939 жылы “man in India” этнографиялық журналында жарияланған “Үндістандағы социолінгвистика” мақаласында қолданды [Ходсон 1939, 39]. Белгілі американдық лингвист Евгений Найда бұл терминді 1949 жылы қолданды [Nida 1949]. Алайда, бұл терминнің алғашқы қолданылуы американдық әлеуметтанушыға байланысты Карри, оның мақаласы тек 1952 жылы пайда болды [Currie 1952].

ӘЛЕУМЕТТІК ЛИНГВИСТИКА

В. И. Беликов әлеуметтік лингвистиканың негізгі мәселелеріне мыналар жатқызады:

1. Тіл мен диалектінің арақатынасы.
2. Тілдің әлеуметтік дифференциациясы.
3. Тіл эволюциясының әлеуметтік шарттылығы.
4. Тілдерді араластыру. Пиджиндер және креол тілдері.
5. Тілді социолингвистикалық мәселе ретінде білу
6. Сөйлеу қарым-қатынасының әлеуметтік аспектісі.
7. Семантикадағы және тілдік бірліктердің үйлесіміндегі әлеуметтік шектеулер .

Әлеуметтік лингвистика тіл білімінің бөлімі ретінде өзінің терминологиясын және онымен байланысты салалардан алынған терминдерді қолданады:

- Тілдік қауымдастық
- Ана тілі
- Тіл коды, т.б.

Көптеген ғылымдардың теориялық, қолданбалы және эксперименттік болып дәстүрлі бөлінуі социолингвистикада да көрініс тапты.

ПСИХОЛИНГВИСТИКА

Психолингвистиканың бастаушылары тіл білімінің ғылым ретінде негізін қалаушы Вильгельм фон Гумбольдт болып табылады. Ол сөйлеу әрекеті идеясына және тілді қоғам мен адам арасындағы байланыс ретінде түсінуге ие [Леонтьев 2003, 26]. Гумбольдттың шәкірті Г. Штайнталь тілді жеке психикалық білім ретінде қарастырды, Гумбольдттың орыс ізбасары А. А. Потенбня сөйлеу әрекетін тек психикалық құбылыс ретінде түсіндірді. Младограмматиктер тілді психикалық бейнелер немесе ассоциациялар жүйесі ретінде түсіндірді. Отандық психолингвистиканың пайда болуына И. А. Бодуин де Куртенэ мен Л. В. Щерба үлкен әсер етті.

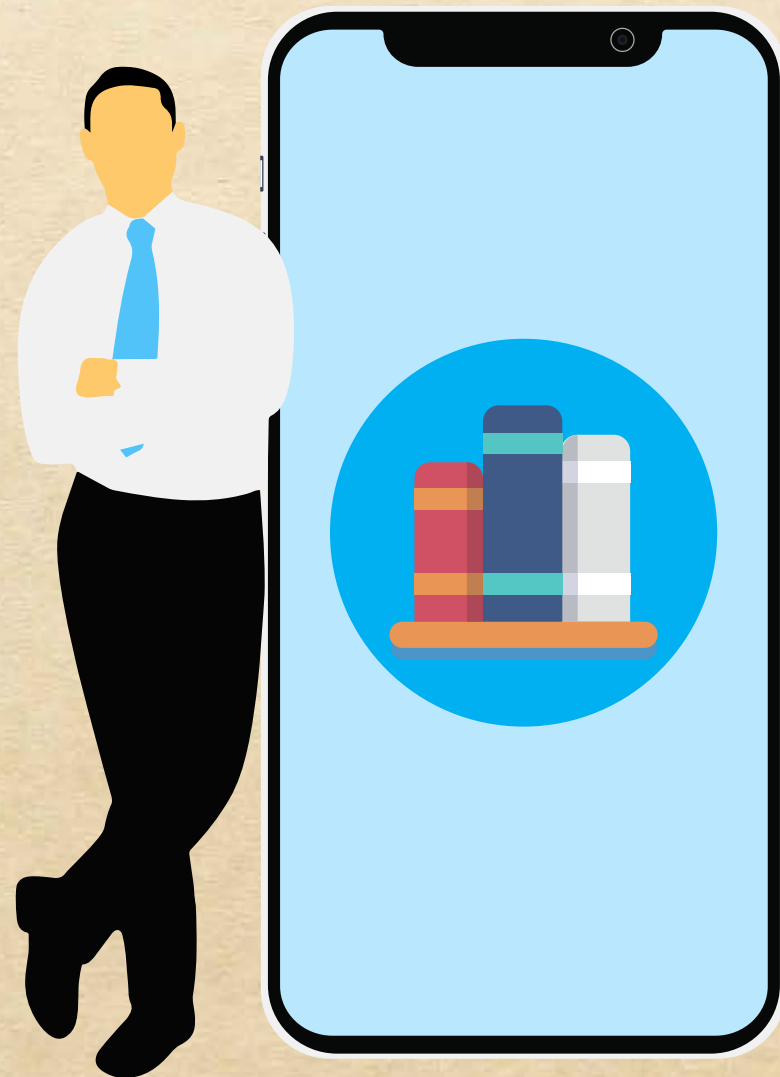
Психолінгвистика терминін алғаш рет 1946 жылы американдық психолог Никлас Генри Пронко “Тіл және психолінгвистика” мақаласында қолданған [Pronko 1946].

Ғылым ретінде психолінгвистика өзінің дизайнын 1953 жылы екі әйгілі американдық лингвист Чарльз Эдгертон Осгуд (1916-1991) және Джон Кэррол (1916-2003) және көрнекті лингвист және этнограф Томас Сибек маусым айында Блумингтон қаласындағы Индиана штатының университетінде университетаралық семинар ұйымдастырылды. Оның қатысушылары көрнекті ғалымдар болды: лингвистер Дж. Гринберг, Ф. Лаунсбери, Э. Леннеберг, Э. Уленбек, Дж. Лотц, В. Леопольд, Л. Ньюмарк, С. Сапорта, Дж. Касагранде және психологтар Дж. Дженкинс, Г. Фэрбенкс, С. Эрвин (Эрвин-Трипп), Д. Уокер, К. Уилсон.

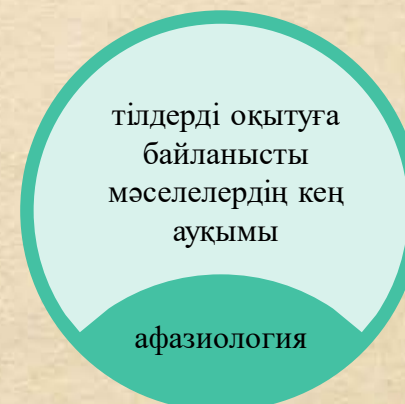
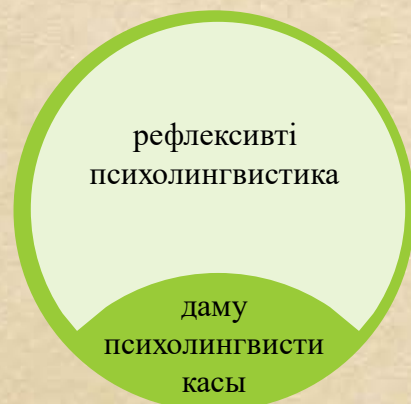
Бұл семинардың негізгі теориялық ережелері жинақталып, 1954 жылы “Психолінгвистика” кітабында жарық көрді. Бұл кітап тұжырымдамасының негізгі үш көзі:

- 1) Шеннон–Уивердің математикалық байланыс теориясы, оны коммуникацияның математикалық теориясы деп те атайды.
- 2) Американдық дескриптивті лингвистика.
- 3) Необихевиористік психология 1953 жылы өзінің әйгілі “Эксперименттік психологиядағы әдіс және теория” атты еңбегін шығарған Ч.Осгуд нұсқасында.

А.А. Леонтьев болып табылатын тағы бір классификация психолингвистикада екі ірі саланың – теориялық және қолданбалы психолингвистиканың болуын болжайды. Теориялық психолингвистикаға мыналар жатады:

Қолданбалы психолингвистиканы қолдану аясы:

Мәскеу психолингвистикалық мектебінің негізгі постулаттары А. А. Леонтьев:

- 1) психологиялық талдаудың бірлігі-қарапайым сөйлеу әрекеті және сөйлеу операциясы, шекті жағдайда – сөйлеу әрекеті.
- 2) осы бірліктің белгілері: а) қызметтің объективтілігі; б) оның мақсаттылығы; в) оның уәждемесі; г) оның иерархиялық ұйымы; д) оның фазалық ұйымы болып табылады.
- 3) сөйлеу қызметін ұйымдастырудың “эвристикалық принципі”.
- 4) психолингвистикалық теория картаға түсіру тұрғысынан белсенділік (процестік) тәсіл мен тәсілдің синтезі болуы керек.
- 5) қызметтің қандай да бір тәсілін таңдау қолда бар жағдайдан ықтимал нәтижелерді постуляциялау және осы нәтижелерді таңдаудың белгілі бір өлшемдерінің бұрышында дәйекті түрде іріктеу болып табылады.
- 6) сөйлеуді қабылдау процестерге негізделген.

КОГНИТИВТІ ЛИНГВИСТИКА

- 1) әлемді тану және түсіну процестеріндегі тілдің рөлін анықтау;
- 2) сананың танымдық құрылымдарының тілдік бірліктермен байланысы;
- 3) тілдің бізді қоршаған әлем туралы ақпаратты алу, өңдеу және беру процестеріне қатысуы;
- 4) білімді тұжырымдау және санаттау процестерін түсіну, мәдени тұрақтыларды тұжырымдау және санаттау құралдары мен тәсілдерін сипаттау;
- 5) концептосфераны ұйымдастыратын және оны бөлудің негізгі рубрикаторлары болып табылатын әмбебап тұжырымдамалар жүйесін сипаттау;
- 6) ғылыми және күнделікті суреттердің арақатынасы

Когнитивті лингвистика өзіне келесі міндеттерді қояды:

1. когнитивті семантика
2. әлем танылатын бейнелі схемалар
3. дискурсты зерттеу
4. тілдің қызметінде маңызды білімді ұсыну нысандары
5. тұжырымдамалар арқылы әлемді модельдеу

Когнитивті лингвистиканы зерттеу пәні өте кең пәндік салалар болып табылады:

КОГНИТИВТІ ЛИНГВИСТИКА

В. А. Маслова барлық тұжырымдамаларды тоғыз топқа бөледі:

- 1) әлем туралы идеялар – кеңістік, уақыт, сан, Отан;
- 2) элементтер мен табиғат – су, от, ағаш, гүлдер;
- 3) адам туралы түсінік – зиялы, ақымақ, кезбе, ақымақ;
- 4) адамгершілік ұғымдар – ар-ождан, ұят, күнә, шындық;
- 5) әлеуметтік ұғымдар мен қатынастар – бостандық, ерік, достық, соғыс;
- 6) эмоционалды тұжырымдамалар – бақыт, қуаныш;
- 7) артефактілер әлемі – ғибадатхана, үй, киелі заттар;
- 8) ғылыми білімнің концептосферасы – философия, математика, филология;
- 9) өнердің концептосферасы – кескіндеме, сәулет, би, музыка

Тұжырымдаманың бес негізгі белгісін ажыратуға болады:

- 1) бұл дискретті психикалық білім;
- 2) бұл адамның ойлау кодының негізгі бірлігі;
- 3) ол салыстырмалы түрде реттелген ішкі құрылымға ие;
- 4) бұл жеке тұлғаның және қоғамның танымдық қызметінің нәтижесі;
- 5) ол кешенді энциклопедиялық ақпаратты алып жүреді:
  - а) бейнеленетін зат немесе құбылыс туралы,
  - б) бұл ақпаратты Қоғамдық санамен түсіндіру туралы,
  - в) қоғамдық сананың осы құбылыс пен тақырыпқа қатынасы туралы.

ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНУ

Тіл мен сөйлейтін халықтың байланысы туралы алғашқы идеялар Иоганн Готтфрид Гердер мен Вильгельм фон Гумбольдттан пайда болды. Тіл, мәдениет және ұлттық рухтың байланысы мәселелеріне арналған алғашқы жұмыстардың бірі И.Г. Гердердің “Тілдің пайда болуы туралы трактат” болып саналады.

Төрт лингвомәдениеттану мектебі құрылды:

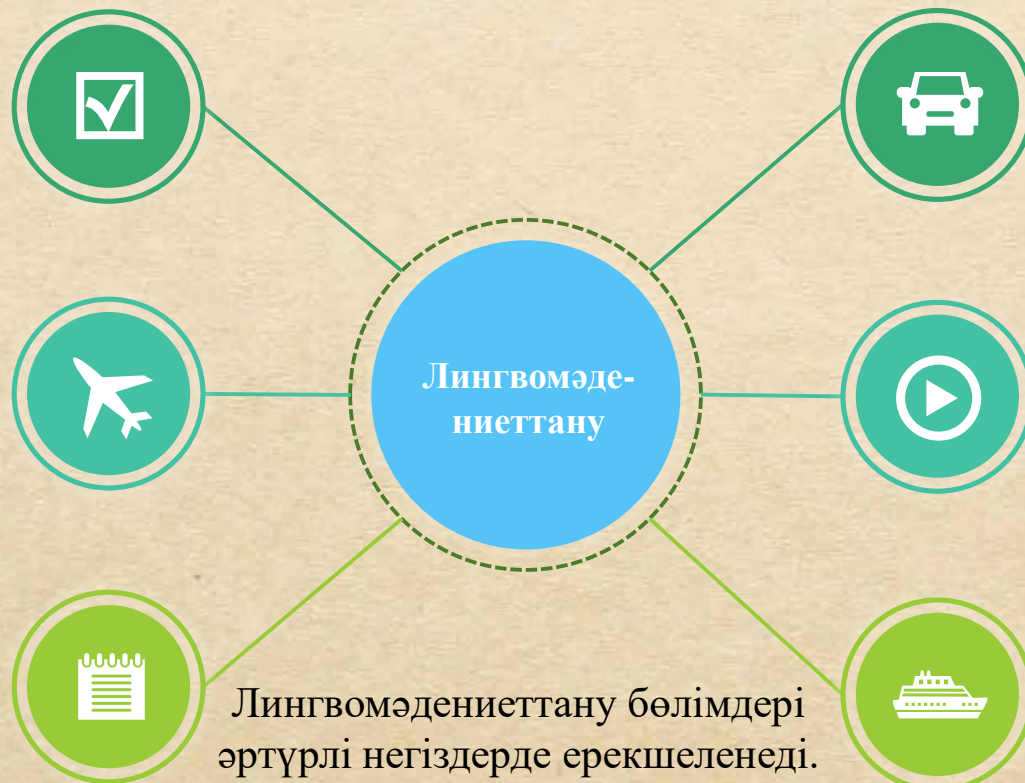
1. Ю. С. Степанов мектебі
2. Н. Д. Арутюнова мектебі
3. В. Н. Телия мектебі
4. В. Г. Костомаров пен Е. М. Верещагиннің идеяларын жалғастыратын РУДН лингвомәдениеттану мектебі

Лингвомәдениеттанудың маңызды ұғымы – мәдениет ұғымы. Қазіргі уақытта бұл терминнің көптеген жүздеген анықтамалары бар, бұл анықтамалардың негізгісін келесіге келтіруге болады:

1. жалпы және қабылданған ойлау тәсілі;
2. ұжымның тұқым қуалайтын жады;
3. біздің өмір салтымызды сипаттайтын практикалық дағдылар мен идеялардың әлеуметтік мұраланған жиынтығы;
4. қоғам жүзеге асыратын құндылықты іріктеу;
5. мінсіз өкілдік;
6. адамның санасында жасанды орта қалдыратын із;
7. прецеденттер мен ережелер жүйесі;
8. адам мен әлем арасындағы жүйе;
9. адамды қоршаған кеңістікті ақылға қонымды және рухани кеңістікке ұйымдастырудың бекітілген әдістемесі

ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНУ

- 1) бір мәдениеттің лингвомәдениеті бір лингвомәдени топтың, қоғамның, лингвомәдени типтердің және т. б. лингвомәдени ерекшеліктерін синхронды бөлімде зерттейді;
- 2) синхронды-компаративті лингвомәдениеттану әртүрлі лингвомәдениеттерді салыстырады (мысалы, орыс және ағылшын) бір тарихи кезең;
- 3) диахронды-компаративті лингвомәдениеттану бір лингвомәдениеттің әртүрлі кезеңдерін салыстырады, мысалы, кеңестік және посткеңестік кезеңдердегі орыс лингвомәдениет

Лингвомәдениеттану бөлімдері әртүрлі негіздерде ерекшеленеді. “Бір / бірнеше” және “синхрония / диахрония” арасындағы қарама-қайшылық принципі бойынша Г. В. Токаревтің классификациясы құрылды:

Мәдениеттанушының зерттеуінің негізгі материалы – мәтіндер мен сөздіктер, ең алдымен тарихи және диалектілік. Қазіргі мәдени лексикографияның міндеті – әртүрлі халықтардың мәдени құндылықтарын жүйелеу. Мұндай сөздіктің керемет мысалы – “үнді-еуропалық тілдердегі мифологиялық символизмнің салыстырмалы сөздігі: әлемнің бейнесі және бейнелер әлемі”

М. М. Маковский, онда автор адамзат өркениетінің ең көне қабатын – әртүрлі заттар мен тіршілік иелерінің, табиғат құбылыстарының, діни әрекеттер мен рәсімдердің пұтқа табынушылық символикасын қарастырады және оның тілдегі көрінісін көрсетеді.

НЕЙРОЛИНГВИСТИКА

Нейролингвистика неврология мен лингвистиканың түйіскен жерінде пайда болды.

Оны зерттеудің негізгі объектісі тіл жүйесі болып табылады

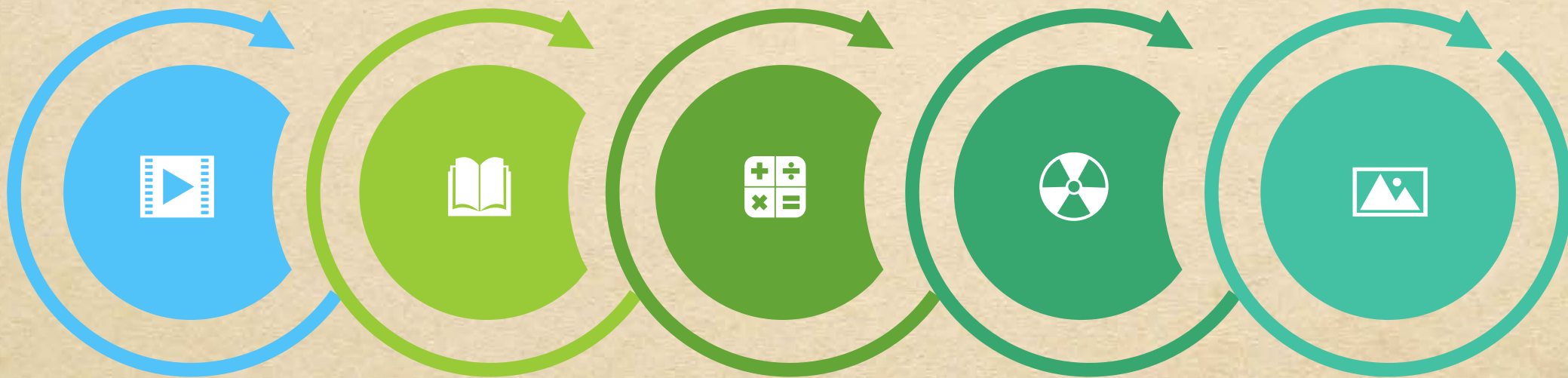
Нейролингвистика миды адамның сөйлеу және ауызша ойлау әрекетінің объектісі ретінде зерттейді

Осы пән бойынша зерттелетін мәселелердің ауқымы да жеткілікті кең және гетерогенді теориялық және эксперименттік материалдарды қамтиды.

Қазіргі нейролингвистикада стереотактикалық әдіс қолданылады.

Қазіргі нейролингвистиканың бір әдісі – дихотикалық тыңдау

ПАРАЛИНГВИСТИКА

Паралингвистика (грек. *para* – қасындағы, маңындағы және лингвистика) хабарланатын ойдың, пікірдің вербалды (сөзбен білдіру) тәсілдерімен қоса сөйлеу үстінде қолданылатын вербалды емес (тілден тысқары) амалдармен берілуін зерттейтін тіл білімінің саласы. Сонымен, паралингвистика – ”тіл – тілдік қатынастың вербалды емес белгілерін” зерттейді. Паралингвистика термині 1940ж. бастап қолданылады (А. Хилл енгізген).

Паралингвистикалық тәсілдердің үш түрі бар:

01

1) кинетикалық, яғни, қимыл, поза, бет қимылы;

02

2) фонациялық, яғни дыбыстық (тембр, темп, дауыстау, кідіріс, әуен, диалектілік айтылу ерекшеліктері);

03

3) графикалық (әріптерді жазу – почерк, символдар және т.б.).

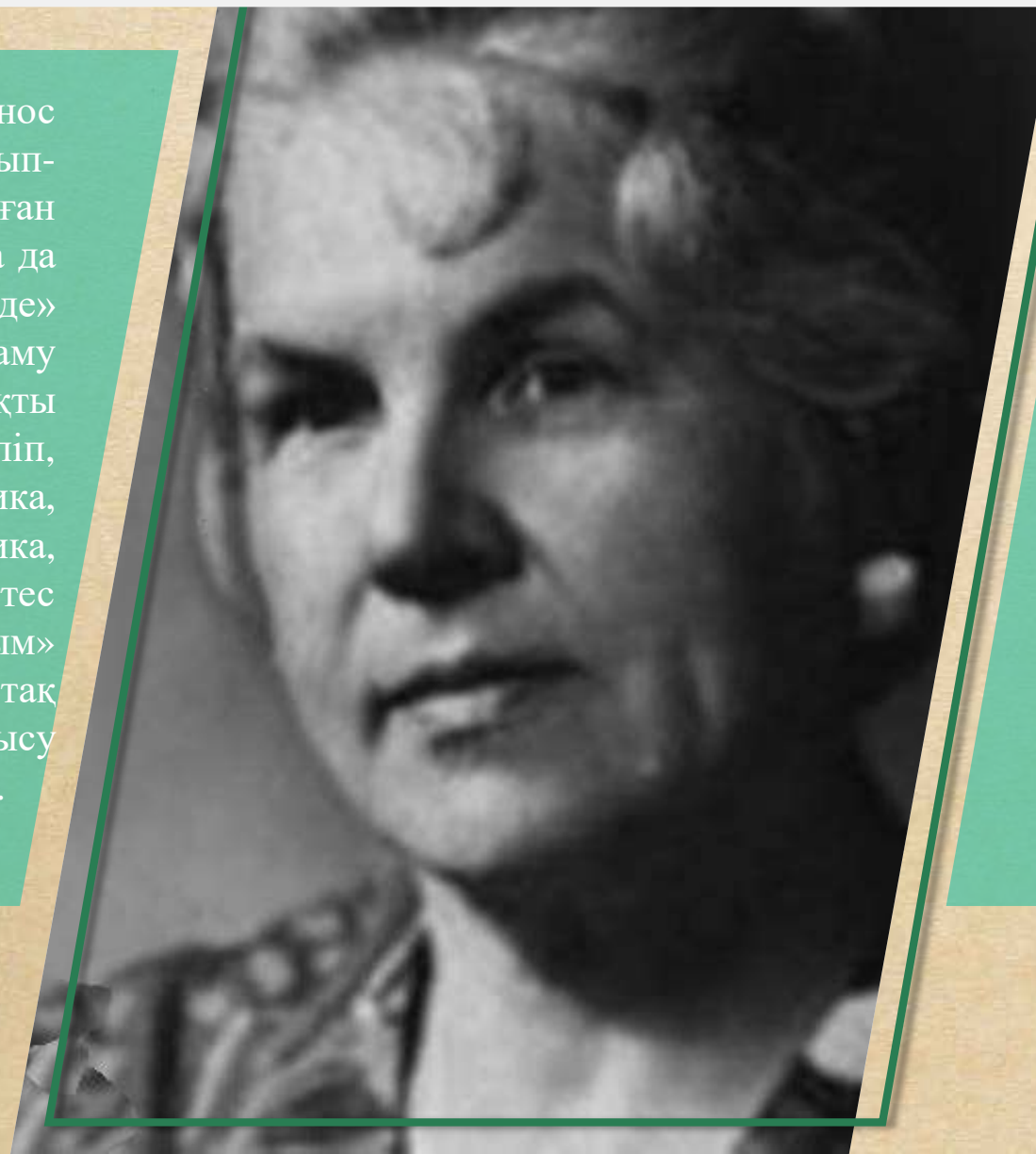
04

Сөйлемдегі сөзге қатысты паралингвистика құралдары үш түрлі қызмет атқарады: *қосымша хабар жеткізеді, сөз орнына қолданылады, сөзбен бірге қолданылады.*

Этнолингвистика

Этнолингвистика – этнос болмысын оның тілі арқылы танып-білу мақсатынан туындаған лингвистиканың (тіл білімінің) жаңа да дербес бір саласы. «Тіл әлемінде» өзіндік табиғатын, даму заңдылықтарын толық жан-жақты зерттеу барысында іштей жіктеліп, дүниеге келген социолінгвистика, психолінгвистика, статолінгвистика, паролінгвистика іспеттес этнолингвистика да – «этностаным» мен «тілтаным» ғылымдарының ортақ проблемасы шеңберінде тоғысу нәтижесінде пайда болған жаңа сала.

Орыс ғалымы **О.С. Ахманова** этнолингвистика терминіне мынадай анықтама береді: «Этнолингвистика – тілдің өмір сүруі мен дамуындағы тіл мен халықтың және лингвистикалық факторлар мен этникалық факторлардың өзара қатынасын зерттейтін макролингвистика саласы»

Этнолингвистика

Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік парадигмалар

“Синтаксистік парадигма” ұғымы ең жаңа лингвистикалық ұғымдардың қатарына жатады. Бұл парадигматикалық және синтагматикалық қатынастарды қарастыруды біріктіру қажеттілігі туралы идеяның логикалық жалғасы, олардың өзара тәуелділігін қазір барлығы мойындайды.

Т. П. Ломтев орнатқан синтаксистік парадигма предикативті объектілер арасындағы қатынастардың конверсиялану белгісіне сүйенеді.

Н. Ю. Шведованың терминологиясынан кейін сөйлемдердің құрылымдық негіздері деп атауға болатын кейбір жалпы бірліктердің парадигмаларын құру қажет.

М. Я. Блох синтаксистік парадигманы “категориялық мағынаны білдірудің жалпыланған (үлгілі) вариативті-инвариантты белгісі бойынша синтаксистік деңгейде корреляцияланған және біріктірілген тілдік құрылымдар қатары” деп түсінеді.

Г. А. Золотова модельдегі вариацияның үш негізгі түрін сипаттайды:

1) грамматикалық модификациялар.

2) құрылымдық-семантикалық модификациялар.

3) синтаксистік синонимдер.

Олардың нақты саралануына байланысты оларды терминологиялық тұрғыдан ажыратылды:

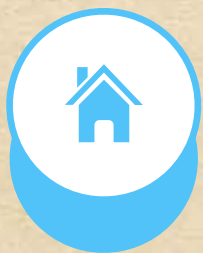

1) трансформациялар.

2) модификациялар.

3) ядролық ұсыныстың вариациялары (нұсқалары).

Синтаксистік парадигмаға жалпы парадигманың немесе ядролық ұсыныстың бастапқы формасының барлық формалары жатады. Ядролық ұсыныстың барлық түрлендірулері көбінесе трансформация деп аталады.

Трансформациялар – бұл ядролық сөйлемнің Синтаксистік құрылымы өзгертін, бірақ оның лексикалық мазмұны мен компоненттері арасындағы жалпыланған семантикалық қатынастардың сипаты сақталатын түрлендірулер.

Әрбір трансформацияның өзіндік коммуникативті функциясы бар (хабарламаның жалпы перспективасы, модальділігі, стилистикалық бояуы және т.б. өзгереді).

Модификация дегеніміз – оған жаңа модификатор элементін қосу арқылы ядролық ұсынысты түрлендіру, әдетте модальды немесе фазалық мәні бар.

Әрбір модификацияның айқын коммуникативті функциясы бар, хабарламаның мәні әдетте айтарлықтай өзгереді, бірақ ядролық сөйлемнің барлық лексикалық компоненттері сақталады.

Вариация дегеніміз – оның синтаксистік құрылымы мен компоненттерінің саны толық сақталған кезде ядролық ұсыныстың түрленуі. Вариациялармен жеке компоненттердің морфологиялық категориялары ғана өзгереді

Қорытынды:

01

02

Қазіргі уақытта синтаксистік парадигма іліміне қандай да бір баға беру қиын, бірақ қазір парадигматикалық схемаларды құру өзара байланысты құрылымдардың үлкен шеңберін анықтауға және оларды белгілі бір сыныптарға бөлуге мүмкіндік беретіні анық. Атап айтқанда, инвариантты компонентті анықтау синтаксистік парадигма шеңберін реттейтін белгілер жиынтығын бөліп көрсетуге мүмкіндік береді, осылайша трансформациялық әдіс шеңберіндегі семантикалық эквиваленттілікті одан әрі зерттеу үшін трансформациялық грамматикаға теориялық негіз береді. Синтаксистік парадигманың өзгермелі белгілері де егжей-тегжейлі зерттеуді қажет етеді, өйткені олардың әртүрлілігі мен субъективті мотивациясы синтаксисте қабылданған синтагматиканың негізі ретінде парадигма идеясына қайшы келеді. Осылайша, синтаксистік парадигма қазіргі грамматиканың аз зерттелген теориялық проблемасы болып табылады, оның дамуы, біздің ойымызша, осы ғылымның теориялық негізін кеңейтеді.

01

02

03

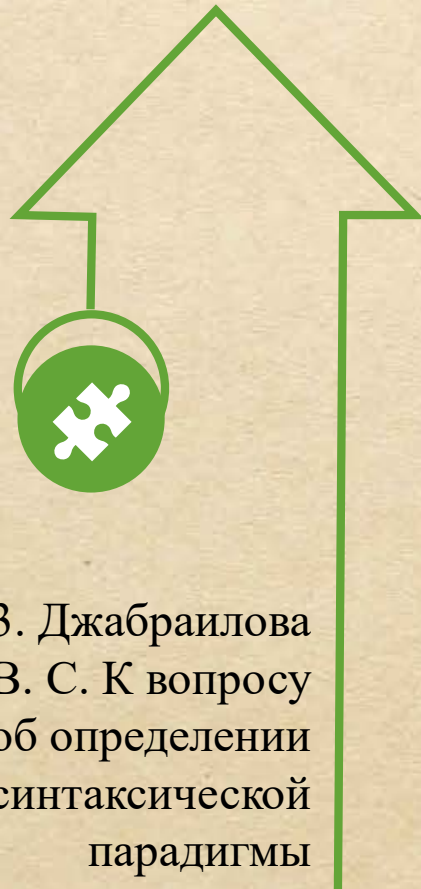
04

Тіл ғылымының жаңа бағыттары бойынша қалыптасқан антропоэлектік бағыттарға этнолингвистика, психолінгвистика, социолінгвистика, когнитивтік лингвистика және лингвомәдениеттану ғылым салалары жатады. Қазіргі таңда қазақ тіл білімінің мәселелері осы бағыттардың негізінде зерттеліп, қазақ тілінің жүйелі-құрылымдық қызметімен қатар, танымдық қызметтерінің шеңбері кеңейе түсті. Тілді антропоэлектік тұрғыдан зерттеуге негіз болатын бұл салалардың барлығы түптеп келгенде мынадай мәселелерді шешуді көздейді: адамның тілге қалай ықпал жасайтынын анықтау және тілдің адам санасына, ойлауына, мәдениетіне қандай әсер ететінін, қандай қызмет ететінін анықтау мәселелерін шешуге тырысады. Тіл мен адамның өзара тығыз қатынасына қарай анықталған салаларды былай көрсетуге болады: адамның тілі мен рухани белсенділігі; тіл мен адам физиологиясы; тіл мен ойлау; сана әрекеті; тіл мен құндылықтары; тіл және таным.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Лукин, О. В. Новые направления современного языкознания (2-я половина XX века – XXI век): учебное пособие. – Ярославль : РИО ЯГПУ, 2015. – 80 с.

2. Иванов Вяч. Вс. Лингвистика третьего тысячелетия: вопросы к будущему // Языкознание: взгляд в будущее / Под общ. ред. проф. Г.И. Берестнева. Калининград, 2002. – С. 6 – 86.

3. Джабраилова В. С. К вопросу об определении синтаксической парадигмы

4. <https://massaget.kz/qaarc/qa/23515/>

5. [https://qazaquni.kz/kogam/160712-qazaq-tilin-auqymdy-reformalau-ulttyq -ideya:](https://qazaquni.kz/kogam/160712-qazaq-tilin-auqymdy-reformalau-ulttyq-ideya:)

Назарларыңызға рақмет!!!

